

ՀԵՏԵՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Բրոնզեդարյան կացարանների ուսումնասիրությունն ընթացքում պարզ երևում է, որ 1. կացարանների գերակշռող մեծամասնությունը պարունակում է առօրյա երկրագործական կամ անասնապահական աշխատանքների համար նախատեսված առաջին անհրաժեշտության այնպիսի գործիքներ, ինչպիսիք են աղորիքները, սանդերն ու սանդկոթերը, մանգաղների ներդիրները, քերիչները, դանակաձև շեղբերը, իլիկների գրվուխները և այլն: 2. Որոշ կացարաններում դրանց կողքին առկա են և այնպիսիները, որոնք չունենալով անմիջական անհրաժեշտություն առօրյա աշխատանքների համար, պատրաստված են մեծ խնամքով (գուրգերի քարե ծայրակալներ, այսպես կոչված, մարտական կացիներ, կաղապարներ և այլն): Սրանից հետևում է, որ երկրագործությամբ և անասնապահությամբ ըզրադվող յուրաքանչյուր տնտեսություն ինքնուրույն կերպով մշակում էր ոչ միայն տնտեսության այդ ճյուղերից ստացվող արդյունքները (մթերքների պատրաստում և այլն), այլև՝ հարակից տնայնագործական արհեստների պիտույքները (կաշեգործություն, մանածագործություն): Ինչպես վերը տեսանք, ամեն մի ընտանիք ունենալով աշխատանքի դարավոր փորձ, ինքն է բավարարել իր կարիքները: Այս տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Զեյթունի նեոլիթյան բնակատեղիի պեղումների արդյունքները: Այս բնակավայրի 30 միատեսակ բնակարաններից 27-ում զբաղվել են կաշվի մշակմամբ, իսկ 20-ում՝ առաջին անհրաժեշտություն ունեցող քարե գործիքների պատրաստմամբ¹:

Ջարգացման այլ ուղի է անցել մետաղագործությունը: Մագելով ու հաստատվելով իբրև արհեստ մ. թ. ա. 6—4-րդ հազ., մետաղահանություն-մետաղամշակությունը հաստատուն առաջընթաց է ապրում բրոնզի դարաշրջանում², որի ընթացքում հանդես են դալիս հանքավայրերով հարուստ շրջաններից տասնյակ կիլոմետրերով հեռու գտնվող երկրորդական մետաղագործական օջախներ: Դրա լավագույն վկայությունն են Շենգավիթը, Գառնին, Մուխանաթ-թափան, Քյուլ-թափան և այլ վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիներ, որոնցում առկա են մետաղագործական արհեստանոցներ: Վերջիններս խիտ ցանցով են ծածկում Հայաստանը ուշ բրոնզի դարաշրջանում: Այս ժամանակաշրջանին պատկանող արհեստանոցներ հայտնի են Լճաշենից, Մեծամորից, Լենինականից, Կարմիր-բլուրից և այլ վայրերից, որը և խոսում է մետաղյա իրերի աճող պահանջարկի մասին: Այդ են մատնանշում և մետաղյա իրերի ուսումնասիրությունների արդյունքները: Վերջիններս ցույց են տալիս, որ բրոնզեդարյան մետաղագործության զարգացման ընդհանուր ուղղվածությունը արտահայտվել է թողարկվող արտադրանքի արտադրությունն ընդլայնելու և կատարելագործելու, ձևերը բարեփոխելու, մետաղի քիմիական կազմությունը բարելավելու ուղիով: Վերջինս արտահայտվում է տարբեր մետաղների ու համաձուլվածքների հատկությունների աստիճանական ճանաչումով: Դեռևս էնեոլիթում, մետաղագործը, թերևս ծիսական նպատակներով օգտագործելով մրկընդեղ պարունակող հանքամարմինները, կարողանում է հետագայում աստիճանաբար ճանաչել

¹ В. М. Массон, Метод палеоэкономического анализа в археологии, КСИА, 1971, № 127, стр. 5.

² Հ. Ա. Մարտիրոսյան, Խ. Մ. Թադևոսյան, նշվ. աշխ., էջ 59—60:

դրանց դրական և բացասական հատկությունները, որը և ստիպում է նրան փնտրել որակավորող նոր հանքամարմիններու Այս որոնումներով էին ըստ երևույթին պայմանավորված պղնձա-կապարային, ծարիրա-պղնձային համաձուլվածքներից պատրաստված որոշ իրերի երևան գալը՝ Երկարատե որոնումների արդյունքները ի վերջո մետաղագործին հանդեցնում են անազաբրոնզի գյուտին։ Մետաղագործության դարգացման բարձր մակարդակի մասին են խոսում նաև հանքահանության, հանքահարստացման հետ կապված աշխատանքների բարդությունները։ Ընդ որում, մետաղագործությունը վաղ բրոնզի դարաշրջանում այնքան էր զարգացած, որ հումք և ոլատրաստի արտադրանք է արտահանել հեռավոր երկրներ³։

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ մ. թ. ա. 3-րդ հազ. արդեն մետաղագործական արտադրանքը մասսայականանալով, անջատվում է երկրագործությունից ու անասնապահությունից։ Իրոք, եթե մետաղագործությունը անջատված չըլիներ երկրագործությունից ու անասնապահությունից, ապա մեզ համար անհասկանալի կըմնար արդեն վաղ բրոնզի դարաշրջանում հանդես եկած առաջնային և երկրորդային մետաղագործական օջախների առկայության փաստը։ Վերջիններս ցույց են տալիս, որ մետաղագործ արհեստավորը ձգտելով բավարարել մետաղե նյութերի աճող պահանջարկը, ստիպված էր հումք հայթայթել և բավարարել սպառողին։ Ավելին, արտադրելով մասսայական սպառողի համար, արհեստավորը ամենայն հավանականությամբ ինքն է փոխանակել իր արտադրանքը։ Արդյոք՝ այդ չին վկայում արդեն վաղ բրոնզի դարաշրջանից գանձերի ձևով հայտնաբերված տարատեսակ զենքերն ու գործիքները, որոնք կարող էին հանդիսանալ մետաղագործ-առևտրականի սեփականությունը։ Այս տեսակետից հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ տարբեր ժամանակաշրջանների պատկանող նման գանձերում (Ջրաշեն, Ալավերդի, Ախթալա, Մելանի) մաշված հին գործիքը գտնվում է նորի հետ, որն ըստ երևույթին ցույց է տալիս, թե «գնորդը» մե-

տաղագործին տալով հին, երբեմն կոտրված զենքերն ու գործիքները, դրանց փոխարեն ձեռք է բերել նորը, արհեստավորին տալով ինչպես ունեցած անպետք գործիքը, այնպես էլ որևէ հավասարակշռող, լրացուցիչ ասլրանք։ Բոլոր դեպքերում այս ենթադրությունը իր վերջնական պատասխանը կստանա ապագա պեղումների ընթացքում։ Բայց բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ վաղ բրոնզի դարաշրջանում արդեն առկա է առանձին մետաղագործ-արհեստավորը։ Մետաղագործությունը անջատված լինելով տնային արտագրության ոլորտից, դարձել էր ինքնուրույն արհեստաճյուղ, քանի որ միայն տվյալ գործի մասնագետը ունենալով խոշոր փորձ, կարող էր իրագործել նման բարդ աշխատանքներ։ Դա ավելի ցայտուն է արտահայտվում ոսկերչական արտադրանքի պատրաստման եղանակները ուսումնասիրելու ընթացքում։ Դեռևս վաղ բրոնզի դարաշրջանում գոյություն ունեցող կոման, ձուլման, փորագրման և լարապատրաստման եղանակները, միջին բրոնզի դարաշրջանում լրացվում են այնպիսի բարդ նորություններով, ինչպիսիք են մանրարուբը, ընդելուզումը, հատիկավոր դարդանախշը, դրվագումը, դրոշմումը, գլանումը, Կուրգամումը և այլն, որոնք լայն տարածում են ստանում ուշ բրոնզի դարաշրջանում։ Վերջինս մարդկությանը ժառանգություն թողեց ոչ միայն բրոնզի բոխր համաձուլվածքների խոր ճանաչողությունը, այլև հայտնագործեց մետաղներից կառուցողական՝ երկաթը։ Զարգացման նման ընթացքը ցույց է տալիս, որ մետաղագործությունը կրել է ժառանգական բնույթ։ Ունենալով դարավոր աշխատանքային փորձ, մետաղագործը ուշ բրոնզի դարաշրջանում այնքան է ընդլայնում արտադրանքի թողարկումը, որ նրա որոշ մասը միջցեղային փոխանակության միջոցով հասնում է մինչև Իրան, Թալիշ, Վրաստան, Դաղստան, Հյուսիսային Օսեթիա, Ուկրաինա և այլ երկրներ։ Իսկ դա կարող էր իրագործել միայն բարձր զարգացման հասած հասարակությունը։ Անտեսել այս երևույթները կամ ժխտել դրանց գոյությունը, կնշանակե անհասկանալի թողնել ուրարտական մետաղագործությանը հատուկ նուրբ շինվածքների առկայությունը, որը մեծածախ առևտրի պայմաններում հասնում էր մինչև էտրուսկների երկիրը։

Համանման պատկեր է ուրվագծվում և խեցեգործության բնագավառում, որը բնականաբար պայմանավորված էր արտադրողական ուժերի հետագա զարգացմամբ։ Հասկանալի է, որ տըն-

³ А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии на Кавказе. А. А. Мартуросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа; Е. Н. Черных, История древнейшей металлургии Восточной Европы; Н. Б. Янковская, Некоторые вопросы экономики ассирийской державы, ВДИ, 1956, № 1,

տեսությունն առաջատար ճյուղերի առաջընթացը նպաստելով հավելյալ մթերքների առաջացմանը, մեծացնում է եղրանց պահելու, մշակելու, կուտակելու անհրաժեշտությունը, որը և հղոր խթանիչ հանդիսացավ խեցեգործության զարգացման համար։ Ուղիներ որոնելով արտադրանքի թողարկումը արագացնելու և որակը բարձրացնելու համար, բրուտը վաղ բրոնզի դարաշրջանում արդեն ծևփածո ևղանակից աստիճանաբար անցում է կատարում պատրաստման ձգման եղանակին, որը պայմանավորված էր տակդիր-սկավառակի, ձևերի և ապա ոտքի ուժով գործող դուրգի ևրեան դալով։ Մուտք գործելով տնտեսության մեջ, դուրդը հեղաշրջում առաջացրեց բրուտագործության ասպարեզում արագացնելով արտադրանքի թողարկումն ու բարձրացնելով որակը։ Իսկ դա արդեն նշանակում է, որ խեցանոթների պատրաստումը կնոջից անցել է տղամարդու ձեռքը և բրուտագործությունը դարձել է ինքնուրույն արհեստաճյուղ, որով առանձին ընտանիքներ էին մասնագիտանում։ Վերջինս արտահայտվում է նրանով, որ արդեն վաղ բրոնզի դարաշրջանում, բրուտագործության ասպարեզում մենք տեսնում ենք տարատեսակ խեցանոթների մասսայական արտադրություն, որը բնորոշվում է շքեղությամբ, նրբությամբ և դեպի պարզեցում գնացող դարդանախշերի ստացման վարպետությամբ։ Իսկ այդ բոլորը չէր կարող ստացվել տնայնագործական եղանակով։ Դրա լավագույն ապացույցներից մեկն է հանդիսանում կոպիտ խոհանոցային խեցեղենը։ Վերջապես այդ են վկայում և վառարանների կառուցվածքում կատարված բարեփոխությունները որոնք ուղղված լինելով թրծման հրապարակի տարողության մեծացմանը, առաջ են բերում ջերմության բարձրացման ու նրա հավասար տեղաբաշխման նպատակին ծառայող օժանդակ ճյուղավորումներ։ Հետևություն. բրուտագործությունը վերածվելով ինքնուրույն արհեստաճյուղի, զարգացել է խորը մասնագիտացման ուղիով։ Իրոք, եթե ընդունենք, որ յուրաքանչյուր տնտեսություն իր կարիքները բավարարել է ինքնուրույն կերպով, ապա անհասկանալի է մնում առաջին հերթին խեցեգործության զարգացման ընդհանուր ուղղվածության տրամաբանական կապը (արագացնել և կատարելագործել արտադրանքի թողարկումը, դուրգի երևան գալը, վառարանների կատարելագործումը), շքեղ և խոհանոցային խեցանոթների պատրաստման հրա-

կայական տարբերությունը, առանձին կացարանների՝ ակնհայտորեն բրուտներին պատկանելու փաստը (օր. Գառնիի բնակատեղին) և այլ հարցեր։ Ասվածից երևում է, որ խեցեգործությունը, ինչպես և մետաղագործությունը, դեռևս վաղ բրոնզի դարաշրջանում անջատված լինելով երկրագործությունից ու անասնապահությունից, արտադրել է մասսայաբար՝ ընդհանուր սպառողի համար։ Սակայն, ի տարբերություն մետաղագործությունից, խեցեգործական արտադրանքը տարածման ավելի նեղ շրջանակներ ուներ։

Նույնը կարելի է ասել և փայտագործության վերաբերյալ, որի վերջնական արտադրանքի պատրաստման ևղանակներն ուսումնասիրելու ժամանակ նկատվեց, որ դրանց մի մասը (սայլեր, մարտակառքեր, զարդանախշված իրեր և այլն) պահանջել է մասնագիտացված կամ բարդ, իսկ մյուս մասը՝ պարզ կամ ոչ մասնագիտացված աշխատանք (գուրգեր, նիզակներ, մահակներ և այլն)։ Նշենք, որ առաջին խմբի իրերը հայտնաբերված են հարուստ դամբարանաթմբերից, որն իհարկե, չի նշանակում, թե ունեորները հանդիսանալով լավագույն փայտագործները, իրենք են պատրաստել տարատեսակ փոխադրամիջոցներ։ Ելնելով այս դիտողություններից ենթադրում ենք, որ հյուսն-արհեստավորը արդեն վաղ բրոնզի դարաշրջանից աշխատել է ինչպես պատվերով, այնպես էլ մասսայական սպառողի համար (իրերը նախապես էր պատրաստում)։ Այսպես, Բեդենիի վաղ բրոնզեդարյան դամբարանից հայտնաբերված սայլի (ենթադրենք, որ փայտյա մյուս իրերը գործածվել են հանգուցայի կենդանության օրոք և շին հանդիսանում մասնագետի աշխատանքի արդյունք) զարդանախշված տախտակների, ինչպես և սոնու մոտ կուտակված են եղել տաշեղներ, որոնք, ինչպես իրավացիորեն նշում է հեղինակը, առաջացել է կիսապատրաստ սայլի ավարտական աշխատանքների ժամանակ⁴։ Մյուս փաստը, որ հատկապես կարևոր է, սայլի անիվների պտտվելու հնարավորությունից զուրկ լինելն է⁵, որը ցույց է տալիս, թե նրման սայլերը գործնական նշանակություն չունենալով, պատրաստվել են հատուկ թաղման նրպատակների համար։ Այժմ, եթե ընդունենք, որ

⁴ Г. Ф. Гобеджишвили, *Изд. арх.*, т. 374.

⁵ Е. А. Румянцев, Реставрация и консервация древних деревянных повозок из Закавказья п Алтая, СА. № I, 1961, стр. 242

սայլը պատրաստվել է կոլեկտիվ ուժերով, շտապ՝ թաղման համար, տպա բնական կլիններ սպասել աշխատանքի հապճեպության, փափուկ ծառատեսակների ընտրություն և նուրբ աշխատանքներից խուսափելու ձգտում՝ դիսասայլը ժամանակին պատրաստելու համար։ Սակայն նման երևույթ ոչ մի դիսասայլի վրա չի նկատվում։ Ընդհակառակը, որդանք պատրաստվել են համապատասխան ծառատեսակներից, յուրաքանչյուր տախտակը մըշակված է առանձին բծախնդրությամբ, իսկ դարդանախը ապշեցնում է իր նրբությամբ։ Այդ աշխատանքների իրագործումը, ինչպես տեսանք, պատկանելի աշխատաժամանակ և հմտություն է պահանջում։ Ասվածից հանգում ենք այն մտքին, որ հյուսն-արհեստավորը վաղ բրոնզի դարաշրջանից սկսած աշխատել է ոչ թե սոսկ պատվերով, այլ՝ մասսայական սպառողի համար։ Ընդ որում, այդ աշխատանքը արտահայտվել է նրանում, որ հյուսնը չսպասելով սպառողի պատվերին, իր ժամանակը ծախսել է փայտից տարատեսակ իրեր, այդ թվում և տրանսպորտի բաղկացուցիչ մասեր պատրաստելու վրա, որոնք անհրաժեշտության դեպքում, կարճ ժամանակամիջոցում միացրել է իրար (տաշեղների առկայությունը խոսում է նման աշխատանքների մասին)։ Այդ են վկայում և սայլերի մասսայականության և բաղմատեսակության փաստը, որը տեսնում ենք Գեղամա և Սյունյաց ժայռապատկերներում։ Այսպիսով, վաղ բրոնզի դարաշրջանում արդեն, փայտագործության բնագավառում մենք տեսնում ենք երկրագործությունից ու անասնապահությունից անջատված մասնագետ հյուսնին։ Այդ են վկայում նաև նուրբ դարդանախեր ունեցող փայտյա ամանները, տուփերը և այլն, որոնք առօրյա գործածության համար առաջին անհրաժեշտություն չհանդիսանալով, արտադրվել են և իրացվել ունևոր խավի կողմից։ Ավելին, հյուսն-արհեստավորի մասսայական սպառողի համար աշխատելու մասին են վկայում և ցանցկեն քառտանիները, որոնք ամենևին էլ միատեսակ չեն։ Դրանց մի մասը մշակված է խրնամքով և ձևավոր է, իսկ մյուսները ավելի անփույթ են պատրաստված։ Ընդ որում, պատրաստման նրբությունը աճում է թաղման գույքի հարստության հետ։ Վերջապես մասնագետ հյուսնի գոյության մասին է խոսում և Արթիկի դամբարանադաշտի № 90 դամբարանը, որը պատկանելով հյուսնի, ի թիվս այլ նյութերի պարունակել է

սղոց, սակր, հարթ տապարիկ և երեք ղուր, որոնք և հանդիսացել են վայտամշակության հետ կապված հիմնական գործիքները⁶։

Նույնը չի կարելի ասել ջուհակության և կաշագործության վերաբերյալ, որոնք երկար ժամանակ մնում են յուրաքանչյուր տնտեսության ձեռնհասության շրջանակներում։ Իսկ քարագործությունը, որպես առանձին արտադրաճյուղ, վաղ բրոնզի դարաշրջանում դեռևս գոյություն չի ունեցել, չնայած գուրդերի, կացինների և համանման այլ նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս հմուտ քարագործ վարպետի առկայությունը, որը, սակայն, աշխատելով անհատական պատվիրատուի համար (արհեստի ձևավորում, առաջացում), շարունակում է իր կարիքները րավարարել երկրագործությունից և անասնապահությունից ստացվող մթերքներով։ Տնտեսության հետագա զարգացման ընթացքում, երբ սկսում է մեծանալ պերճանքի առարկաների, քարից պատրաստված տարատեսակ իրերի (կուռքեր, վիշապաքարեր, ֆալիկ արձանիկներ, կաղապարներ, ափսեներ և այլն) պահանջը, քարագործը շարունակելով արտադրել պատվիրատուի համար, սկսում է ավելի լայնորեն աշխատել մասսայական սպառողի համար, պատրաստելով հիմնականում պերճանքի առարկաներ⁷։ Այս երևույթը ավելի ցայտուն է նկատվում ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջանում, որի ընթացքում, ըստ երկվույթին, տեղի է ունեցել քարագործության լրիվ անջատումը երկրագործությունից ու անասնապահությունից։ Թերևս այդ են վկայում սարդիների և աղաթից պատրաստված ուլունքների քանակական տվյալները։ Հետաքրքիր է, որ խրտանոցի⁸ ու Լոռի-Բերդի⁹ դամբարանադաշտերի հարուստ դամբարաններից հայտնաբերվել են հարյուրավոր բաղմապիսի վղնոցներ։ Դրա լավագույն օրինակներից է Լոռի-Բերդի № 2 դամբարանը, որ-

⁶ Т. С. Хачатрян, Материальная культура древнего Артика, стр. 64.

⁷ Ննթաղում ենք, որ կուլտային նշանակության ունեցող իրերը (կուռքեր, վիշապաքարեր և այլն) պատրաստվել են կոլեկտիվ կամ քրմերի պատվերով։ հետևաբար քարագործ վարպետը վարձահատույց է եղել ողջ կոլեկտիվի, կամ քրմերի կողմից։ Այս հարցը կպարզվի հետագա աշխատանքների ընթացքում։

⁸ А. А. Мартиросян, Раскопки в Головинно, Ереван, 1954.

⁹ Ս. Դեհլյան, Լոռի-Բերդի № 2 դամբարանը, ՊԺՀ, 1972, № 2, էջ 272։

տեղ գտնվել են մոտ մեկուկես կիլոգրամ կշռով սարգիոններ, ագաթի ուլունքներ:

Դիտելով արհեստագործության զարգացումն ու ձևավորումը տոհմատիրական-համայնական կարգի ընդհանուր ֆունկցիայի վրա, տեսնում ենք, որ արհեստների զարգացումը ուղիղ համեմատական է նախադասակարգային շրջանի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին: Արհեստների զարգացումը ու անջատումը երկրագործությանից և անասնապահությանից էվոլյուցիոն պրոցես է, որը սկիզբ առնելով էնեոլիթ-վաղ բրոնզի դարաշրջանում, ավարտվում է ուշ բրոնզում: Բնականաբար հարց է առաջանում, թե ո՞րն էր այդ փոփոխությունների պատճառը, ինչո՞ւ էր բացատրվում արհեստների ծագումը և առանձին արհեստաճյուղերի անհամաչափ զարգացման փաստը: Վերջին տարիներում կուտակված հարուստ հնագիտական նյութերի համակողմանի ուսումնասիրությունը մասնագետներին հանգեցրեց այն կարծիքին, որ արդեն վաղ բրոնզի դարաշրջանում հասարակության հիմնական տնտեսական միավորը հայրիշխանական ընտանեկան մեծ համայնքն էր¹⁰, Այդ նշանակում է, որ տնտեսությունն սմբողջովին անցել էր տղամարդուն, նա տնօրինում էր արտադրական հիմնական պրոցեսներին, հետևաբար նրան էին պատկանում ոչ միայն երկրագործական արտադրության արդյունքն ու ավելցուկը, այլև անասունները¹¹, որոնք հավելյալ մթերքի կուտակման, ուրեմն և փոխանակության, առևտրի ու վարձատրման մինչ այդ շտեմբակած հնարավորություններ էին ստեղծում: Տնտեսական այս տեղաշարժը «ճեղքվածք բաց արեց վաղեմի տոհմային հասարակարգի մեջ. առանձին ընտանիքը որպես մի սպառնալից ուժ կանգնեց տոհմի հանդեպ»¹², միաժամանակ արհեստների զարգացման անսահմանափակ հնարավորություններ ստեղծեց: Երկրագործության, անասնապահության և արհեստների զարգացման համընթաց բրոնզի դարաշրջանում զգալի փոփոխությունների ենթարկվեց նաև հայրիշխանական մեծ ընտանիքը. նախկին, մերձավոր ազգականների 3—4 ակունդից բաղկացած մեծ գերդաստաններն աստիճանաբար բռնում են տրոհման ճանապարհը,

բաժանվում են փոքր ընտանիքների, որոնք պահպանում են հողի համայնական մշակման, համատեղ բնակեցման, սլաշտամունքի և մի շարք այլ հնամենի ձևեր, սակայն անցնում են գույքի և սննդամթերքի բաշխման նոր ձևերի¹³: Ավելին, ի՞նչ վաղ բրոնզի դարաշրջանում միայն ուրվագրվում են սոցիալ-տնտեսական տրոհման, գույքային անհավասարության նախնական պրոցեսները¹⁴, ապա միջին բրոնզի դարաշրջանում սոցիալական շերտավորումը ավելի ցայտուն է ներկատվում, իսկ ուշ բրոնզում անհավասարությունը այն աստիճան է խորանում, որ երևան է գալիս անազատ աշխատուժը, ավագանին մեկուսանում է իր զինված ջոկատներով, սեփականությանը, ժառանգական իրավունքով: Առաջ են գալիս պետականության սաղմերը¹⁵: Ջարգացման այս ընդհանուր նկարագրին համապատասխան արհեստագործական արտադրանքի սպառման հնարավորություններն անընդհատ ընդլայնվում են և եթե վաղ բրոնզի դարաշրջանում արտադրանքի սպառման հնարավորությունները սուղ էին, մասնագետ արհեստավորը չէր կարող աշխատել լիովին կոնեկտիվի օգտին ու նրա հաշվին, ապա բրոնզի դարաշրջանի ավելի ուշ փուլերում արհեստագործական արտադրանքի առաջին անհրաժեշտության իրերը դառնում են մասսայական օգտագործման առարկաներ և հանդիպում են հասարակության բոլոր խավերին պատկանող դամբարաններում: Կասկածից վեր է, որ վարձատրության հիմնական միջոցները հանդիսացել են երկրագործությանից և անասնապահությանից ըստացվող մթերքներն ու անասունները, որոնք ընտանիքներում ամենևին էլ հավասարաչափ բաշխված չեն եղել: Այդ վերաբերում է, նախ և առաջ, հողօգտագործման եղանակներին: Հողը, մ. թ. ա. 3-րդ հազ., հանդիսանալով ցեղի սեփականությունը, օգտագործման է տրվել առանձին ընտանիքների՝ պարբերական վերաբաժանման սկզբունքով: Այդ են վկայում ազգագրական տրվյալները¹⁶ ու մարդկության զարգացման ողջ պատ-

¹³ А. А. Мартиросян, Город Тейшебани, Ереван, 1961, стр. 35—36.

¹⁴ А. А. Иессен, К вопросу о древнейшей металлургии..., гл. V, § 2.

¹⁵ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы..., стр. 95—100, 160.

¹⁶ А. А. Мартиросян, Раскопки в Головино, стр. 95—97; А. Н. Бутыков, Папуасы Новой Гвинеи, Л., 1968:

¹⁰ «Հայ ժողովրդի պատմություն», էջ 145—146.

¹¹ Ց. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965, էջ 221.

¹² Նույն տեղում:

մությունը¹⁷ Այստեղ իսկ խախտվում է հավասարության սկզբունքն ընտանիքների քանակական, հասակային ու սեռային, արտադրամիջոցների ու անասունների անհամաչափ առկայության հետևանքով, Անհավասարության սկզբունքը դորժում էր նաև առանձին տոհմերի ու ցեղերի միջև նրանց ցեղային սահմանների մեջ ընդգրկված ընկերական հարստությունների ու հնարավորությունների տարբերության հետևանքով, Բնական հարստությունների անհամաչափ բաշխվածությունը, որոնց սեփականության իրավունքը պատկանում էր տվյալ տարածքը զբաղեցնող մարդկանց կողմնակիցին, հսկայական նշանակություն ունեւր ինչպես զանազան արհեստաճյուղերի զարգացման, այնպես էլ արհեստագործական արտադրանքի սպառման տեսակետից, Այսպիսով, մ. թ. ա. 3-րդ հադ. արդեն անասունների անձնական սեփականությունը, հողի ընտանեկան համայնքի կողմից մշակումը, կատարելագործված մետաղե գործիքների երևան գալը, նպաստեց առանձին ընտանիքների ձեռքում հավելյալ արդյունքների աստիճանական կուտակմանը, որը լրացվում էր և ռադմական ընդհարումների միջոցով, որոնց ընթացքում մեծանում է տոհմացեղային ավագանու, ռադմական առաջնորդների գերը, նրանց ձեռքում է կուտակվում հարստությունն ու անասունների հոտերը, Անասունների և երկրագործական մթերքների առատությունը նպաստում է նորանոր ապրանքների և առաջին հերթին մետաղե կատարելագործված գործիքների և զենքերի ձեռք բերմանը, հետևաբար աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը, Բնական է, որ մետաղագործական արտադրանքի հանդեպ եղած նման պահանջարկը կարող էր լավագույն խթանիչ հանդիսանալ մետաղագործի համար, որը շահագրգռված կլինեւր օգտագործել և լրացուցիչ աշխատուժի վերջինս, ելնելով տոհմատիրական հասարակարգի ներուում տիրող հավասարությունից, բայց միաժամանակ և ընտանիքի հրդորացումից, նրա անջատողական ձգտումից ու արհեստի նրբությունները գաղտնի պահելու նպատակից, պետք է, որ գտնվեւր ընտանիքի ներսում, Հետևաբար մետաղագործության անջատումը պայմանավորված է եղել հասարակության բուն զարգացումից բխող ներքին հրամայական պահանջներով, Երկրագործության, անասնապահության և մետաղամշակության շուրջ երեք հա-

զտրամյա առաջընթացի շնորհիվ աննախընթաց վերելք են ապրում նաև բրուտագործությունը, քարեզործությունը, փայտամշակումը և հետըզհետև վերածվում են արհեստագործության ինքնուրույն և անկախ ճյուղերի, որոնց գոյությունը պայմանավորվում է բնավարծի ու փոխանակության առկայությամբ, իսկ հարատևումը՝ խորր մասնագիտացմամբ, Այս արհեստներն իրենց հերթին լիովին ապահովում են տնտեսության հիմնական ճյուղերի զարգացումը, Սակայն բրոնզի էպոխայում արհեստների բոլոր ճյուղերն ինքնուրույն ու անկախ չդարձան. տնայնագործության շրջանակների մեջ շարունակում էին մնալ չուհակությունը և կաշեգործությունը, որովհետև յուրաքանչյուր ընտանիք կարողանում էր ինքնուրույն կերպով բավարարել իր կարիքները:

Ինչպիսի մատնանշում է Վ. Ի. Լենինը. «աշխատանքի հասարակական բաժանումը և ապրանքային արտադրությունը անհրաժեշտաբար առաջ են բերում «շուկան» որի մեծությունն «անխղճ» լիորեն կապված է հասարակական աշխատանքի մասնագիտացման աստիճանի հետ»¹⁸, Իսկ «հասարակական աշխատանքի արդեն գոյացող մասնագիտացումն ու պրոդուկտների օտարումը շուկայում» ենթադրում է արդեն ժառանգության ինստիտուտի ու մասնավոր սեփականության առկայությունը. ...Երբ համայնքի մեջ թափանցեց աշխատանքի բաժանումը և նրա անգամներից ամեն մեկն սկսեց անհատաբար պարապել որևէ մեկ պրոդուկտի արտադրությամբ և այն ծախել շուկայում, այն ժամանակ ապրանքարտադրողների այդ նյութական առանձնացածության արտահայտությունը եղավ մասնավոր սեփականության ինստիտուտը: Թե մասնավոր սեփականությունը, թե ժառանգությունն այնպիսի հասարակական կարգերի կատեգորիաներ են, երբ արդեն կազմվել էին առանձնացած, մանր (միակից) ընտանիքները և սկսել էր զարգանալ փոխանակությունը»¹⁹:

Այսպիսով, տեսնում ենք որ արդեն վաղ բրոնզի զարաշրջանում կա բավական բարդ արտադրահարաբերություններ. ունեցող մի հասարակարգ, որտեղ սերտաճել էին անհատական և հասարակական աշխատանքներն ու սեփականու-

¹⁷ Տե՛ս Զ. Էնգելս, նշվ. աշխ.:

¹⁸ Վ. Ի. Լենին, Այսպես կոչված շուկաների հարցի առթիվ, Երկեր, հատ. 1, Երևան, 1974, էջ 109:

¹⁹ Վ. Ի. Լենին, Ի՞նչ են «մոլորկոյի բարեկամները» և ինչպես են նրանք մարտնչում սոցիալ-դեմոկրատների դեմ, Երկեր, հատ. 1, Երևան, 1974, էջ 177—178:

թյունները: Չնայած այդ հասարակարգը դեռևս չէր խարսխվում ժամիշական տիրապետության ու ենթարկման հարաբերությունների վրա»²⁰, լայց իր մեջ թաքցնում է ապագա անհավասարության սաղմերը: Դրա «համը» վկաներն են կիկլոպյան ամրոցները, որոնք աղատ համայնականների համատեղ աշխատանքի արդյունք լինելով, մատնանշում են նաև առանձին անհատների հարստության աճը: Հասարակության արտոնյալ խավերի թվին էին պատկանում նաև արհեստավորական ընտանիքները: Հանդիսանալով համայնքի անդամ, նրանք ունեցել են հողաբաժին ու սեփական անասուններ, որոնցից ստացված արդյունքներին հավելվում էր նաև արհեստագործական արտադրանքից՝ սկզբնապես ներցեղային, ապա արտացեղային փոխանակությունից ստացված եկամուտը: Այս տեսակետից առանձնապես հետաքրքիր են մետաղագործներին պատկանող դամբարանները, որոնցից հայտնաբերված նյութերի աղբատությունը, թվում է, թե հակասում է այս տեսակետին: Այսպիսի դամբարաններից (օր. Ախլաթյան, էշերի, Գանթիադի, Արթիկ)²¹ սովորաբար հայտնաբերվում են հալոցներ, կաղապարներ, մետաղի ձուլուկներ և նմանօրինակ նյութեր, որոնք ակամայից ստեղծում են այն տպավորությունը, թե մետաղագործ արհեստավորը զուրկ է եղել գոյության բարեկեցիկ պայմաններից: Այսպիսով, կարծես թե հաստատվում են Ապոլոն Ռոդոսացու (մ. թ. ա. 3-րդ դ.) այն խոսքերը, թե խալիբները, որոնք երկաթագործությամբ էին զբաղվում ամենաաղքատ վիճակում էին ապրում²²: Սակայն նման ենթադրությունը, ինչպես

իրավացիորեն մատնանշում է Բ. Ն. Դեգեն-Կովալևսկին, անհիմն է: Հեղինակը մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրելով հնագիտական, ազգագրական և բանահյուսական տվյալները, ապացուցում է, որ մետաղագործը ոչ միայն գտնվում էր նյութական բարեկեցիկ դրության մեջ, այլև ընդհանուրի հարգանքը վայելելով հանդերձ, ուներ և որոշ չափով արտոնյալ դիրք²³: Արդյո՞ք այդ չեն վկայում Քսենոփոնի (մ. թ. ա. 5—4-րդ դ.) այն տողերը, որտեղ հեղինակը ցույց է տալիս, թե նույն. «խալիբների տները առատ էին ամեն տեսակի բարիքներով»²⁴: Ինչ վերաբերում է մետաղագործների դամբարանների աղբատությանը, ապա հավանական է, որ նման երևույթը կապված էր ոչ այնքան սոցիալ-տնտեսական վիճակի, որքան տվյալ ժամանակաշրջանի սովորությունների ու պատկերացումների հետ: Այս տեսակետից առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում ազգագրական տվյալները, որոնք ցույց են տալիս, որ ոչ հեռավոր անցյալում լուռեցիները սովորություն ունեին արհեստավորի հետ թաղել նրա գործիքները²⁵: Իսկ այդ սովորության արմատները, ինչպես տեսնում ենք, գտնվում են նախնադարյան հասարակության մեջ: Դրա լավագույն ապացույցներից է Արթիկի դամբարանադաշտում պեղված հյուսնի դամբարանը:

Այսպիսով, բրոնզեդարյան նյութի համակողմանի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ արհեստների զարգացումը, ինչպես և տոհմացեղային կարգերի տրոհումը բխել է հասարակության պատմական զարգացումից: Դրան խթանել են և Առաջավոր Արևելքի, Միջագետքի ու էգեյան աշխարհի հետ ունեցած մշակութային կապերը:

²⁰ Կ. Մարքս, Կապիտալ, 1954, էջ 352:

²¹ Ս. Ա. Նալյան, Զանգեզուրի վաղ հնագիտական հուշարձանները, էջ 65: Т. С. Хачатрян, Материальная культура древнего Артика; Б. А. Куфтин, Материалы по археологии Колхиды..., тл. II; Г. Б. Абалишвили, Древний очаг металлургии в Квемо-Картли, стр. 508.

²² К. Ган, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, часть I, Тифлис, 1884, стр. 44.

²³ Б. Е. Деген-Ковалевский, №24. աշխ. 41. 5:

²⁴ К. Ган, №24. աշխ., էջ 32:

²⁵ «Ազգագրական հանգես», գիրք 10, 1903, էջ 170: